

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1866*

Υπάρχουν στην ιστορία γεγονότα που συμπυκνώνουν σε μια ιστορική στιγμή ολόκληρη την πορεία ενός λαού με τέτοια δύναμη και καθαρότητα, ώστε να γίνονται φωτεινά όροσημα και να ανυψώνονται στη θέση συμβόλων που ζούν και επενεργούν στη διάρκεια του ιστορικού χρόνου, και αποτελούν το χρυσό στημόνι που εξασφαλίζει τη συνέχεια της ταυτότητας ενός λαού-έθνους, γιατί εκφράζουν ίσως τη βαθύτερη ουσία του. Τέτοια είναι η θέση που έχουν πάρει στην ιστορία των αγώνων για την ελευθερία του έλλητισμοῦ, πλούσιοι σε σύμβολα πανανθρώπινα, οί φλόγες του Άρκαδιοῦ, οί φλόγες που είχαν ζώσει την Κρήτη.

Η σφαιρική όμως σύλληψη του νοήματος των συμβόλων και ή προβολή και υποβολή του στο παρόν είναι έργο του ποιητή. Για τον ιστορικό, που έχει πλήρη συνείδηση της περιορισμένης έμβέλειας των νοητικών του έργαλειών για τη διείσδυση στην πολύπλοκη πραγματικότητα και που δέν διαθέτει το προνόμιο και τη χάρη του ποιητικού λόγου, του λόγου της τραγωδίας, δέν απομένει παρά να παρουσιάσει άπλα και σεμνά τις γενικές συνθήκες μέσα στις όποιες γεννήθηκε το ιστορικό γεγονός που άναπολοῦμε σήμερα, να επιχειρήσει κάποια έιράρχηση των παραγόντων που το δημιούργησαν και να έπισημάνει τη θέση του στην ιστορία του έλλητισμοῦ, αλλά και του εῦρύτερου χώρου της Εῦρώπης, των Βαλκανίων, της Άνατολικής Μεσογείου και της Έγγῆς Άνατολής.

Αὐτά θα προσπαθήσω να παρουσιάσω σήμερα στις γενικές τους γραμμές στη σύντομη όμιλία μου, γιατί πιστεύω ότι αν ό φτωχός ιστορικός λόγος, με τις αξιώσεις άνίχνευσης κάποιας ψυχρής αλήθειας, δέν μπορεί να συντονιστεί με την ήρωική και τραγική μεγαλοσύνη των γνωστών περιστατικών που ζούν στις καρδιές όλων των Κρητικών και, θέλω να πιστεύω, όλων των Έλλήνων και που το νόημά τους υπερβαίνει κάθε ψύχραιμη ιστορική κριτική, ό ιστορικός αὐτός λόγος άρκει τουλάχιστον για την εῦλαβική έκφραση βαθύτατου θαυμασμοῦ στην υπέρτατη θυσία ενός λαού.

* Λόγος που εκφωνήθηκε στο Ρέθυμνο, στις 7 Νοεμβρίου 1982, κατά τον έορτασμό του Όλοκαυτώματος του Άρκαδιοῦ.

Ἡ Κρήτη, ποὺ εἶχε πάρει ἐνεργὸ μέρος στὴν ἐλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821, βρέθηκε στὸ τέλος τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Κάτω ἀπὸ τὴν διοίκηση τοῦ χεδίβη τῆς Αἰγύπτου Μωχαμέτ Ἀλῆ, ἔπειτα κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση διοίκηση τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, τὸ ἐλληνικὸ αὐτὸ νησί μὲ τὴ μεγάλη ἐπαναστατικὴ παράδοση δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ διεκδικεῖ μὲ τὰ ὄπλα τὴν ἐλευθερία του.

Ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου τοῦ Ἰουλίου 1840 ἀνάμεσα στὶς δυτικὲς δυνάμεις, κατὰ τὴν ὁποία εἶχε συμφωνηθεῖ ἡ ἀπόσπαση τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ ἡ ἐπαναφορά της κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση κυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὴν ἐξέγερση τοῦ 1841, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ προετοιμάζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1840. Οἱ ὑπέρτερες τουρκικὲς δυνάμεις κατέπνιξαν γρήγορα τὴν πρώτη αὐτὴ ἐξέγερση. Μὲ τὸ πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου τοῦ 1841 ἡ Κρήτη θὰ ἐπανεέλθει στὴν κυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, μὲ τὴν ὑπόσχεση ὡστόσο φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων στὴ διοίκηση ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν.

Ἡ ἀποτυχία τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1841 δὲν σταμάτησε βέβαια τὶς ἐνέργειες τῶν Κρητικῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν ἔνωσή του μὲ τὴν Ἑλλάδα. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀπὸ τὸ 1841 καὶ πέρα καὶ ὡς τὸ ξέσπασμα τῆς μεγάλης ἐπανάστασης τοῦ 1866 ἡ Κρήτη βρίσκεται σὲ συνεχῆ ἐπαναστατικὸ ἀναβρασμό.

Ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος, ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἡ Τουρκία, ὕστερα ἀπὸ πίεση τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, νὰ ἐπισπεύσει τὶς ἐσωτερικὲς μεταρρυθμίσεις, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νέων ἐπαναστατικῶν κινήσεων στὸ νησί.

Πράγματι, ὁ Σουλτάνος ὑπογράφει τὸ 1856 τὸ περίφημο Χάτι Χουμαγιούν, τὸ νέο καταστατικὸ χάρτη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο θεωροῦσε ἴσους ἀπέναντι τῶν νόμων ὅλους τοὺς ὑπηκόους του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ φυλὴ ἢ θρήσκευμα, καὶ προέβλεπε κατὰ κάποιον τρόπο τὴ συμμετοχὴ τους στὴ διοίκηση.

Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1858, οἱ Κρητικοὶ στὴ συγκέντρωσή τους στὰ Περιβόλια, ποὺ παίρνει χαρακτῆρα στάσης, ἀπαιτοῦν τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ στὴν Κρήτη τῶν γενικῶν αὐτῶν ἀρχῶν. Ἡ Πύλη, ποὺ ἀντιμετωπίζει ἀνάλογες πιέσεις ἀπὸ ὅλες τὶς ὑπόδουλες περιοχές, ἀναγκάζεται νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ πάρει ὀρισμένα μέτρα γιὰ νὰ καθυστερήσει τὸν κρητικὸ λαό, ἔτοιμο γιὰ νέα ἐξέγερση : γενικὴ ἀμνηστία, μείωση τῶν ἀβάσταχτων φόρων καὶ σύσταση δημογεροντιῶν, μέτρα ποὺ γρήγορα ἀτόνησαν. Οἱ αὐθαιρεσίες τῶν πασάδων γρήγορα ξανάρχισαν, ἰδιαιτέρως μετὰ τὸ 1861 μὲ τὸ διορισμὸ ὡς γενικοῦ διοικητῆ τῆς Κρήτης τοῦ ἀδιάλλακτου ἐξισλαμισμένου Ἰσμαήλ Πασᾶ, ποὺ μὲ τὴν παρελκυστικὴ του πολιτικὴ στὰ αἰτήματα τῶν Κρητικῶν ἔπεισε τὸν κρητικὸ λαὸ ὅτι ὁ μόνος τρόπος νὰ πετύχουν κάποια καλυτέρευση τῆς τύχης τους, ἦταν μιὰ νέα ἐξέγερση. Τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα ξαναρ-

χίζουν σποραδικά από το 1862 και γενικεύονται από το 1866 παίρνοντας τη μορφή πραγματικής επανάστασης.

Πρέπει να πούμε ευθύς εξ αρχής ότι η επανάσταση αυτή, που διάρκεσε από το 1866 ως το 1869, αποτελεί ίσως το σοβαρότερο επαναστατικό κίνημα της περιόδου στο χώρο της Βαλκανικής. Γιατί, η κρητική επανάσταση εγγράφεται βέβαια στη γενική τάση των εθνικών επαναστάσεων που κυριαρχεί σε ολόκληρη την Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα και έντείνεται ιδιαίτερα ύστερα από τις άστικες φιλελεύθερες επαναστάσεις του 1848. Έγγράφεται όμως και στο ιδιαίτερο κλίμα που είχε δημιουργήσει στην Ελλάδα η υπερεθνική ρομαντική ιδεολογία, όπως είχε διαμορφωθεί από την «Μεγάλη Ίδέα»· η ιδεολογία αυτή βρίσκει στην Κρήτη γερά υλικά στηρίγματα στις σκληρές συνθήκες της καθημερινής ζωής κάτω από την ξένη κατοχή, που καθιστούν την κρητική επανάσταση κάτι περισσότερο από έναν απλό αντιπερισπασμό έξυπηρετικό των πολιτικών βλέψεων ξένων δυνάμεων. Πράγματι, μολονότι η ρωσική προπαγάνδα δεν ήταν άμετοχη στην πρόκληση της επανάστασης και οι υπόλοιπες κεντρικές δυνάμεις δεν παρέλειψαν να την εκμεταλλευτούν, το νόημα της κρητικής επανάστασης ξεπερνά τις σκοπιμότητες των διπλωματικών αυτών ενεργειών. Ίσως έδω χρειάζεται να σταθοῦμε κάπως περισσότερο.

Βρισκόμαστε σε μια εποχή που κυριαρχεί σε ολόκληρη την Ευρώπη το δόγμα των εθνικοτήτων, ἄρρηκτα δεμένο με το φιλελευθερισμό. Η Ευρώπη ολόκληρη δονείται από μια σειρά φιλελεύθερων επαναστάσεων, που πολλές τους αποκτούν ἀπελευθερωτικό χαρακτήρα και καταλήγουν σε επιτυχή ἔκβαση.

Αν οι πολωνικές επαναστάσεις του 1830 και του 1846 ἐπνίγηκαν στο αἶμα και κατέληξαν στον διαμελισμό της Πολωνίας ανάμεσα στη Ρωσία, στην Πρωσία και στην Αὐστρία, η βελγική επανάσταση του 1830 είχε πετύχει την ἴδρυση ἐλεύθερου βελγικοῦ κράτους. Τὰ συνεχῆ, από το 1831 και πέρα, επαναστατικά κινήματα στην Ἰταλία ἐναντίον της αὐστριακῆς κατοχῆς είχαν καταλήξει το 1861 στην ἴδρυση ἐνωμένου ἐλεύθερου ἰταλικοῦ κράτους, ἐνώ οι μυστικές ἑταιρείες, «ἡ Νέα Ἰταλία» και ὕστερα «ἡ Νέα Ευρώπη» του Mazzini και οι Γαριβαλδινοί, προπαγανδίζουν παντοῦ το γενικό ἐθνικό ξεσηκωμό ἐναντίον κάθε ἀπολυταρχικῆς κατοχῆς. Τῆ γαλλικῆ επανάσταση του 1848 ἀκολουθοῦν σε πολλά σημεῖα τῆς Ευρώπης ἐθνικοὶ και φιλελεύθεροὶ ξεσηκωμοί. Οἱ Τσέχοι και οἱ Οὔγγροι ξεσηκώνονται ἐναντίον τῶν Ἀψβούργων, και μολονότι πολλά ἀπὸ τὰ κινήματα αὐτὰ καταστάλθηκαν με σκληρότητα, ἡ πολιτικῆ κατάσταση, που εἶχε ἐπιβληθεῖ στην Ευρώπη ἀπὸ τὴν Ἱερὴ Συμμαχία στο συνέδριο τῆς Βιέννης του 1815, εἶχε διασαλευθεῖ σοβαρά. Ἡ νίκη του φιλελευθερισμοῦ και ἡ προσεχῆς νίκη τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνικοτήτων φαίνονταν παντοῦ ἐξασφαλισμένες. Ὡς προέκταση του ἀναβρασμοῦ που σοβοῦσε στην Ευρώπη μποροῦν να θεωρηθοῦν και τὰ ἐθνικά κινήματα τῶν Βαλ-

κανίων. Στὴν περιοχὴ ὅμως αὐτὴ ἡ ἐθνικὴ ἀλληλοδιείσδυση τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἡ ὑπανάπτουκτη κοινωνικὴ τους δομὴ, καὶ οἱ ἀντιτιθέμενες ἐπιρροές τῶν μεγάλων δυνάμεων, ποὺ καθόριζαν, πάνω ἀπ' ὅλα, τὴν πολιτικὴ τῶν κυβερνήσεων τῶν λαῶν αὐτῶν, ἔδιναν στὰ ἐθνικὰ τους κινήματα χαρακτηριστὰ μοναδικὰ πολὺπλοκα. Τὰ βαλκανικὰ κινήματα δὲν συνδέονται πάντα κατ' ἀνάγκη μὲ τὸ φιλελευθερισμὸ· παρουσιάζουν διπλὴ ὄψη, πότε φιλελεύθερη, πότε συντηρητικὴ.

Τέτοιο μεικτὸ χαρακτῆρα θὰ βροῦμε στὰ κινήματα τῶν Σέρβων, ποὺ κατάφεραν στὴν περίοδο αὐτὴ νὰ ἐπεκτείνουν καὶ νὰ ἐδραιώσουν τὴν αὐτονομία τους, καὶ νὰ ἀνακηρύξουν τὸν Μίλος Ὁβρένοβιτς κληρονομικὸ ἡγεμόνα τὸ 1859. Τὸν ἴδιο χαρακτῆρα παρουσιάζουν τὰ κινήματα τῶν Ρουμάνων, ποὺ εἶχαν ἐπιτύχει ἀπὸ τὸ 1859 τὴν ἔνωση τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιον ἡγεμόνα καὶ ἀργότερα τὸ 1866 πέτυχαν τὴν ἀνακήρυξη τῆς χώρας τους σὲ ἡγεμονία μὲ συνταγματικὸ μονάρχη. Ἀνάλογα διπλὸ χαρακτῆρα παρουσιάζει στὴν Ἑλλάδα ἡ περίφημη «Μεγάλῃ Ἰδέα». Ἡ ἀπελευθέρωση μιᾶς μικρῆς γωνιᾶς τῆς ἐλληνικῆς γῆς δὲν μπορούσε βέβαια νὰ ἱκανοποιήσει τοὺς ἐθνικοὺς πόθους τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ἔτσι, ἦταν φυσικὸ ἡ ἀνάκτηση τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν ποὺ εἶχαν μένει ἔξω ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ βασίλειο νὰ ἀποτελέσει τὴν κυρίαρχη ἰδέα τῆς ἐλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἦταν ὅμως δύσκολο νὰ προσδιορισθοῦν τὰ σύνορα τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ νὰ μετριασθοῦν οἱ ἐθνικὲς φιλοδοξίες ἐνὸς νεαροῦ κράτους. Ἔτσι, ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης ἔγινε συνώνυμη μὲ τὴν ἀνάσταση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ σύνορα τοῦ ἐλληνισμοῦ ὀρίζονταν ἀπὸ τὸν Αἴμο ὡς τὸ Ταίναρο, τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο, ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ ὡς τὸν Εὐξεῖνο Πόντο καὶ τὸν Ταῦρο.

Τὸ χιμαιρικὸ χαρακτῆρα μιᾶς τέτοιας πολιτικῆς, ποὺ προσέκρουε στὶς ἐθνικὲς βλέψεις τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν, τὸ ἴδιο ἄλλωστε νεφελώδεις καὶ ὑπερβολικὲς, καὶ στὴν ἀνατολικὴ πολιτικὴ τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, τὸν τονίζει ιδιαίτερα τὸ χάσμα ποὺ χώριζε τὸ ἐθνικὸ αὐτὸ ὄνειρο ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἔστω καὶ μερικὴ του πραγματοποιήση.

Στὰ προγράμματα ἄλλωστε τῶν διαφόρων πολιτικῶν ομάδων τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἐθνικῶν βλέψεων διακρίνουμε τὴ διπλὴ ὄψη τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἓνα πρόγραμμα φιλελεύθερης ἀπόχρωσης, τὸ ὁποῖο ὑποστήριζαν ὀρισμένοι διανοούμενοι καὶ τὰ φρόνιμα, ἔστω καὶ καιροσκοπικά, ἀστικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἐπιδίωκαν τὴν οἰκονομικὴ, τὴ στρατιωτικὴ καὶ τὴ διπλωματικὴ προετοιμασία τῆς μικρῆς Ἑλλάδας, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ ἀνεύθυνη καὶ δημοκοπικὴ πολιτικὴ τῶν περισσότερων ἐλληνικῶν κυβερνήσεων· βαθύτατα ἀντιδραστικὴ, ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἐθνικὴ ὑπερευαίσθησι τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ὡς ἀντιπερισπασμὸ στὰ ὀξύτατα καὶ ἄλυτα ἔσωτερικὰ προβλήματα. Εἶναι πράγματι δύσκολο γιὰ τὸ σημερινὸ μελετητὴ ὅχι νὰ δικαιο-

λογήσει αλλά και να κατανοήσει ακόμη την ελαφρότητα με την οποία οι τότε κυβερνώντες την Ελλάδα αντιμετώπιζαν το εθνικό ζήτημα.

Η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στην κρητική επανάσταση του 1866 αποτελεί ένα από τα πιο ζωντανά παραδείγματα της ανεύθυνης αυτής πολιτικής. Η παλαιότερη ελληνική ιστοριογραφία μάς είχε συνηθίσει στο πολιτικό άλλοθι του ξένου δακτύλου και στη μετάθεση των ιστορικών ευθυνών. Ο κάθε ιστορικός απέδιδε τις ελληνικές αποτυχίες, ανάλογα με την πολιτική ή κοινωνική ιδεολογία που ήθελε να εξυπηρετήσει ή στην οποία ειλικρινά πίστευε, τότε στην ανειλικρινή στάση της τσαρικής Ρωσίας απέναντι στην Ελλάδα, τότε στη σατανική εξωτερική πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας.

Ο σημαντικός ρόλος που έπαιξαν στην Ελλάδα οι ξένες επεμβάσεις, και τα καταστρεπτικά τους αποτελέσματα είναι πράγματα αναμφισβήτητα. Είναι όμως καιρός να τονιστούν οι έσωτερικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που διευκόλυναν μια τέτοια πολιτική. Ποιά ήταν ή Ελλάδα τις παραμονές της κρητικής επανάστασης; Πολιτική αστάθεια και ανεβοκατέβασμα κυβερνήσεων με νόθες εκλογές ή με την αυθαιρεσία του Όθωνα πρώτα, του Γεωργίου έπειτα. Σχεδόν ανύπαρκτη στρατιωτική προπαρασκευή: έχει παρατηρηθεί ότι από το 1833 ως το 1863 οι δαπάνες για το στράτευμα λιγοστεύουν αντί να αυξάνονται. Η μέση δύναμη του ελληνικού στρατού υπολογίζεται γύρω στα 1863 σε 11 ως 14 χιλιάδες άνδρες, δέκα τάγματα πεζικού, δέκα τάγματα έφεδρικά, μια ίππιαρχία και ένα τάγμα πυροβολικού. Μόνο κατά τη διάρκεια της κρητικής επανάστασης με τα μέτρα του Τρικούπη, που ήλθαν κάπως αργά, οι ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις ανήλθαν σε 33.000 άνδρες. Δεν θα σάς κουράσω με άλλους αριθμούς που αναφέρονται στη δημοσιονομική κατάσταση, έφ' όσον είναι πανθομολογούμενο ότι το ελληνικό κράτος βρισκόταν σε μια κατάσταση συνεχούς χρεωκοπίας. Σε τέτοια κατάσταση το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε βέβαια να θεωρηθεί ούτε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία ούτε από τις αντιμαχόμενες μεγάλες δυνάμεις στην Ανατολή υπολογίσιμη δύναμη, που θα μπορούσε να επηρεάσει τη στάση τους. Ίδου πώς άπαντα ο Γάλλος πρεσβευτής στην Πύλη Moustier στον Δεληγιάννη, που του παρατήρησε ότι ή γαλλική πολιτική έρχόταν σε αντίθεση με την αρχή των εθνικοτήτων καθώς και με τη γαλλική πολιτική στον Ιταλικό ζήτημα: «Οι Ιταλοί άρχισαν να δείχνουν στην Ευρώπη μια μικρή γωνιά τους, το πολιτισμένο Πεδεμόντιο, αφού είχαν αποκτήσει ελευθερίες όχι θεωρητικές και κραυγαλέες, αλλά πραγματικές με κύρος και διάρκεια, που επιβάλλουν το σεβασμό. Έχουν αναπτύξει ανθοῦσα γεωργία, δρόμους και σιδηροδρόμους, έχουν αναπτύξει, τέλος, την ασφάλεια στη χώρα τους. Τίποτε απ' αυτά δεν υπάρχει σ' έσας. Ούτε οικονομική ευημερία, ούτε ασφάλεια, ούτε καν ένα

κοινοτικὸ σύστημα ποῦ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν πρόοδο. Δὲν ἔχετε παρὰ θεωρητικὲς ἐλευθερίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες κανένα ὄφελος δὲν εἶδε ἡ χώρα».

Ἄν γιὰ τοὺς Ἕλληνες τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου ἡ Κρητικὴ Ἐπανάσταση θεωρήθηκε ὡς ἀπαρχὴ τῆς πραγματοποίησης τῶν ἐθνικῶν ὀνείρων καὶ προκάλεσε τὸ λαϊκὸ ἐνθουσιασμό, γιὰ τοὺς Κρητικούς εἶχε βαθύτερες ρίζες στὴν ἴδια τὴν ὑλική τους ζωὴ. Ὁ ἱστορικὸς περιμένει ἀκόμα τὴν ἐνδελεχῆ μελέτη τῆς οικονομικῆς κατάστασης καὶ τῶν κοινωνικῶν δομῶν τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴν περίοδο ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ. Οἱ λίγες ὅμως πληροφορίες ποῦ διαθέτουμε ὡς τῶρα δίνουν τὴν ἐξῆς εἰκόνα : γύρω στὰ 1847 —καὶ ἡ κατάσταση δὲν ἄλλαξε καὶ πολὺ στὰ 1866— ἓνας πρόχειρος γαλλικὸς ὑπολογισμὸς δείχνει ὅτι ὁ πλοῦτος ἦταν συγκεντρωμένος σὲ μερικὲς οἰκογένειες Τούρκων. Ἄναφέρονται ἕξι οἰκογένειες ποῦ διέθεταν περιουσίες ἀξίας ἑνὸς ἑκατομμυρίου πιάστρων, εἴκοσι οἰκογένειες μὲ περιουσία πεντακοσίων χιλιάδων ἢ διακοσίων χιλιάδων πιάστρων, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες μιὰ μόνο οἰκογένεια διέθετε περιουσία πεντακοσίων χιλιάδων πιάστρων καὶ τριάντα ἢ σαράντα οἰκογένειες περιουσία ποῦ κυμαινόταν ἀνάμεσα στὶς ἑκατὸ πενήντα καὶ στὶς ἑκατὸ χιλιάδες πιάστρα. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ πληθυσμοῦ, ποῦ ὑπολογίζεται χονδρικὰ ἀνάμεσα στὶς διακόσιες καὶ στὶς διακόσιες πενήντα χιλιάδες ψυχές, ἀποτελοῦνταν στὴ μεγάλη του πλειονότητα ἀπὸ ἀγρότες μὲ μικρὸ κλῆρο ἢ χωρὶς γῆ, ποῦ δούλευαν ὡς ἐργάτες γῆς μὲ ἡμερομίσθιο πέντε πιάστρων τὴν ἡμέρα.

Ἔτσι, ἡ Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1860, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀναμφισβήτητο ἐθνικὸ καὶ ἀπελευθερωτικὸ της χαρακτήρα, εἶχε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ χαρακτηριστὴ κοινωνικὸ. Ὁ χαρακτήρας ἄλλωστε αὐτὸς φαίνεται καὶ στὶς προκηρῦξεις τῶν κρητικῶν συνελεύσεων. Τὰ αἰτήματα ποῦ προβάλλουν οἱ πληρεξούσιοι τῶν Κρητῶν στὴν ἀναφορά τους στὸ Σουλτάνο, τῆς 14ης Μαΐου 1866, εἶναι: βελτίωση τοῦ φορολογικοῦ συστήματος, σεβασμὸς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῶν Κρητῶν νὰ ἐκλέγουν ἐλεύθερα τοὺς δημογέροντες καὶ λήψη μέτρων γιὰ τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νησιοῦ. Παράλληλα ὅμως ὑποβάλλουν μυστικὸ ὑπόμνημα στὶς προστάτιδες δυνάμεις (Ἀγγλία, Γαλλία, Ρωσία) καὶ τίς καλοῦν νὰ ἐνεργήσουν γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα ἢ τουλάχιστον νὰ μεσολαβήσουν γιὰ τὴ χορήγηση στὸ νησι πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, γιὰ νὰ θεσπισθοῦν νόμοι, νὰ συσταθοῦν τακτικὰ δικαστήρια, νὰ μετριασθεῖ ἡ φορολογία, νὰ ληφθεῖ πρόνοια γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ λαοῦ καὶ μέρος τῶν φόρων νὰ διατίθεται γιὰ «τὴν βελτίωσιν τῆς πατρίδος».

Ἡ ἀπάντηση τῆς Πύλης στὰ αἰτήματα τῶν Κρητικῶν ἦταν ἀρνητικὴ. Ἀποστέλλονται στὴν Κρήτη ἰσχυρὲς στρατιωτικὲς ἐνισχύσεις καὶ ἐκτοξεύονται ἀπειλές. Ἡ συγκέντρωση τῶν πληρεξουσίων τῶν Κρητῶν θὰ διαλυόταν βίαια, ἂν δὲν ἀποχωροῦσαν μόνοι τους οἱ συγκεντρωθέντες. Ἡ κρητικὴ ἀπάντηση στὸ ἔγγραφο τοῦ Σουλτάνου ἦταν ἡ συγκρότηση Γενικῆς Συνέλευσης,

πού με τὸ ψήφισμά της τῆς 21ης Αὐγούστου διακήρυξε τὴν κατάργηση τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας στὴν Κρήτη καὶ τὴν ἔνωση τοῦ νησιοῦ μετὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀνέθετε τὴν ἐκτέλεση τοῦ ψηφίσματος «εἰς τὴν ἀνδρείαν τοῦ γενναίου λαοῦ τῆς Κρήτης, εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν ὁμοφύλων καὶ πάντων τῶν φιλελλήνων, εἰς τὴν κραταιὰν μεσολάβησιν τῶν προστατίδων καὶ ἐγγυητριῶν δυνάμεων καὶ εἰς τὴν παντοδυναμίαν τοῦ ὑψίστου Θεοῦ».

Ἡ κρητικὴ συνέλευση μποροῦσε βέβαια νὰ ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνδρεία τοῦ γενναίου λαοῦ τῆς Κρήτης, πού ἐπιτέλεσε ὡς τὴν ἔσχατη στιγμή τὸ καθήκον του. Μποροῦσε ἐπίσης νὰ ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴ βοήθεια τῶν ὁμοφύλων καὶ τῶν φιλελλήνων. Δὲν χρειάζεται βέβαια μπροστὰ σ' ἓνα κρητικὸ ἀκροατήριον νὰ ἐπιμείνω στὰ γνωστὰ πολεμικὰ γεγονότα τοῦ κρητικοῦ ἀγώνα. Ἄς θυμίσω μονάχα ὅτι κατὰ τὸν πρῶτον χρόνον τοῦ ἀγώνα ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς ἐνόπλων ἀπὸ Ἑλλήνες καὶ φιλέλληνες ἐθελοντές, πού ὁ συνολικὸς τους ἀριθμὸς δὲν ὑπερέβαινε τὶς 5.000, ἀντιμετώπισαν νικηφόρα τὶς συντριπτικὰ ἀνώτερες τουρκικὰς καὶ αἰγυπτιακὰς δυνάμεις, πού ὑπερέβαιναν τοὺς 20.000 ἄνδρες περίπου, δηλαδὴ ἓναν κανονικὸ στρατό, καλὰ ἐκπαιδευμένο καὶ ἐξοπλισμένο μετὰ βαρὺ πυροβολικόν. Οἱ μάχες στὴν Πλαταριά τοῦ Σελίνου, στὸ Σταυρὸ Κανδάνου, στοὺς Λάγκους καὶ στὶς Βρύσες Ἀποκορώνου καὶ στὸ Θέρισσο, καθὼς καὶ ἡ ἀντίσταση ἐξακοσίων ἐπαναστατῶν στὸ Βαφὸ ἐναντίον 10.000 Τούρκων, πού δηλώνουν τὴν ὑπαιθρο καὶ κατασφάζουν τὸν ἄμαχο πληθυσμό, σημαδεύουν τὸν ἀγώνα στὴ Δυτικὴ Κρήτη. Στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη οἱ κρητικὲς δυνάμεις καὶ οἱ Ἑλλήνες ἐθελοντές διώχουν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς Μεσσαρᾶς, Ἀγίου Μύρωνος, Ἀβδοῦ καὶ Μαλεβιζίου. Θὰ ὑποκύψουν ὅμως καὶ ἐδῶ μπροστὰ στὶς πολυπληθέστερες τουρκικὰς δυνάμεις.

Ἡ ἀντίσταση καὶ τὸ ὀλοκαύτωμα τοῦ Ἀρκαδίου στὶς 8 μετὰ 9 Νοεμβρίου 1866 θὰ γίνῃ καὶ ἐδῶ γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ὅπως καὶ στὸ Μεσολόγγι, τὸ φωτεινὸ σύμβολο ὄχι μόνον τῶν ἐλληνικῶν ἀγώνων γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρου τοῦ φιλελεύθερου κόσμου. Κάπου ἐπτακόσια γυναικόπαιδα, γέροι καὶ ἄρρωστοι καὶ μικρὴ φρουρὰ διακοσίων πενήντα μαθητῶν ἀνθίστανται σὲ 15.000 Τούρκους, Αἰγυπτίους, Ἀλβανούς καὶ Τουρκοκρητες, πού μετὰ ἰσχυρὸ πυροβολικὸ πολιορκοῦν τὸ μοναστήρι ἀπὸ τὶς 8 Νοεμβρίου. Οἱ πολιορκημένοι ἀπορρίπτουν τὶς προτάσεις τοῦ Τούρκου στρατηγοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ γιὰ παράδοση. Ὁ φρούραρχος καὶ ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ Γαβριὴλ ἀπαντοῦν μετὰ τὴν γνώριμη πλέον ἐλληνικὴ φωνὴ «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος», καὶ ἡ ἀπόφαση ἐκτελεῖται. Τὸ μοναστήρι καταιγίζεται ἀπὸ τὸ τουρκικὸ πυροβολικόν, ἡ γενικὴ ὅμως ἐφοδος τῶν Τούρκων ἀποκρούεται. Μιὰ ὀμάδα Τούρκων πού εἶχε εἰσχωρήσει στὸν περίβολο βρῖσκει τὸ θάνατον ἀπὸ τὴν ἀνατίναξη ὑπονόμου πού βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν εἴσοδον. Ἡ ἀντίσταση συνεχίζεται ὡς τὴν ἄλλη μέρα, ὅταν ἰσχυρὴ δύναμις Τουρκοαἰγυπτίων κατάφερε τελικὰ νὰ

εἰσχωρήσει στὴν αὐλὴ τοῦ μοναστηριοῦ. Οἱ ἐλεύθεροι πολιορκημένοι τοῦ Ἀρκαδίου ξέρουν ὅτι ὁ ἀγώνας εἶναι πλέον μάταιος καὶ παίρνουν τὴν τελικὴ ἀπόφαση: κλείνονται στὴν μαρτυρική καὶ βάζοντας φωτιά στὰ βαρέλια τῆς πυρίτιδας ἀνατινάζουν τὸ κτήριο. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πολιορκημένους καὶ μεγάλος ἀριθμὸς πολιορκητῶν βρίσκουν τὸ θάνατο.

Ἡ ἀπώλεια τοῦ Ἀρκαδιοῦ ἦταν βέβαια μεγάλο πλήγμα γιὰ τὴν ἐπανάσταση, ἀποτελεῖ ὅμως τὴ μεγαλύτερη ἠθικὴ τῆς νίκῃ καὶ συνέβαλε στὴ συνέχιση τῆς πεισματικῆς ἀντίστασης τῶν Κρητικῶν παντοῦ ἐνάντια στὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων, ποὺ ἐντείνονταν συνεχῶς: ὁ ἀγώνας παίρνει τώρα τὴ μορφὴ κλεφτοπολέμου στὴν ξηρὰ, ἐνῶ στὴ θάλασσα τὰ πλοῖα «Ἐνωσι», «Κρήτη», «Ἀρκάδι» καὶ «Πανελλήνιο» ἀνεφοδιάζουν τοὺς ἐπαναστάτες καὶ μεταφέρουν τὰ γυναικόπαιδα ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ πολεμικοῦ «Ἀρκάδι», ποὺ συγκίνησε τὸ πανελλήνιο: ἀποκλεισμένο ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στόλο στὰ Ἀντικύθηρα, κατορθώνει, χτυπώντας μὲ ὄλα του τὰ πυροβόλα τὸ τουρκικὸ καταδιωκτικὸ «Ἰτζεδίν», νὰ ξεφύγει. Ἀργότερα, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1867, ὅταν αἰφνιδιάστηκε ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στόλο στὴ Σούδα, ρίχτηκε στὰ ρηχὰ καὶ ἀφοῦ ξεφόρτωσε τὰ ἐφόδια ποὺ μετέφερε γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες, τὸ πλήρωμά του ἔβαλε φωτιά στὸ καράβι καὶ κατέφυγε στὸ ὄροπέδιο τοῦ «Μαλοῦ».

Ἡ ἐπίμονη ἀντίσταση τῆς Κρήτης ἀνάγκασε τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις καὶ τὸ Σουλτάνο νὰ πάρουν στὰ σοβαρὰ τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση καὶ νὰ ἐπέμβουν δραστικότερα. Ἡ Κρητικὴ Συνέλευση μποροῦσε νὰ ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνδρείαν τοῦ γενναίου κρητικοῦ λαοῦ» καὶ στὴ συμπαράσταση τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν φιλελεύθερων κινήματων τῆς Εὐρώπῃς. ● Ἄ ἔπρεπε ὅμως νὰ ἦταν ἐπιφυλακτικὴ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μεσολάβησης «τῶν προστατῶν καὶ ἐγγυητριῶν δυνάμεων». Πρέπει βέβαια νὰ ὁμολογηθεῖ ὅτι ἦταν δύσκολο γιὰ τοὺς ὑπευθύνους τῆς ἐποχῆς νὰ ἔχουν σαφεῖς ἰδέες τῆς πολυπλοκότητος τοῦ διπλωματικοῦ παιγνιδιοῦ, ἀφοῦ καὶ σήμερα μὲ μεγάλη δυσκολία ὁ ἱστορικὸς μπορεῖ νὰ συλλάβει τὶς πραγματικὲς κατευθύνσεις στὶς διεθνεῖς σχέσεις καὶ νὰ διακρίνει ἀνάμεσα στὶς ἐπίσημες δηλώσεις καὶ στὶς πραγματικὲς προθέσεις τῆς κάθε ἀντίπαλης δυνάμεως στὸ πολυθρύλητο Ἀνατολικὸ Ζήτημα.

Ἔτσι λοιπόν, σχηματικὰ καὶ ἀξιωματικὰ, θὰ προσπαθῶ νὰ ξεχωρίσω, μέσα ἀπὸ τὸ χάος τῶν ἀντιφατικῶν στάσεων καὶ τῶν συνεχῶν μεταβολῶν τῆς πολιτικῆς τῶν μεγάλων δυνάμεων, τὶς κύριες γραμμὲς ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς οἱ κύριοι ἄξονες γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιστράφηκε τὸ πολυπλοκὸ ἐκεῖνο διπλωματικὸ παιγνίδι.

Δύο εἶναι οἱ σταθερὲς συντεταγμένες ποὺ φαίνεται νὰ καθορίζουν τὴν ἀνατολικὴ πολιτικὴ: ἡ στάση τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἡ στάση τῆς τσαρικῆς Ρωσίας ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ στὶς δύο μποροῦμε νὰ βροῦμε μερι-

κούς κύριους σταθερούς άπώτερους στόχους, για την πραγματοποίησή τους όμως οι δύο αυτές μεγάλες δυνάμεις τής εποχής, που δεν τους λείπει, ούτε στη μιá ούτε στην άλλη, κάποιος βαθύς ρεαλισμός, μπορούν και προσαρμόζουν τις λεπτομέρειες στις συνθήκες και στο συσχετισμό δυνάμεων τής κάθε στιγμής, έτσι που πολλές φορές ή πολιτική τους να φαίνεται αντιφατική. Ή με κάθε τρόπο, άμεσα ή έμμεσα, κυριαρχία των Στενών, που θα έξασφάλιζε την ελεύθερη θαλάσσια επικοινωνία με τις κεντρικές οικονομικές δυνάμεις τής Δύσης, και ή έδραίωση τής έπιρροής στη Βαλκανική ήταν οι κύριοι στόχοι τής αυτοκρατορικής πολιτικής τής Ρωσίας. Για την πραγματοποίηση τής πολιτικής αυτής ή Ρωσία ύποστηρίζει σχεδόν πάντα όλα τά έθνικοαπελευθερωτικά κινήματα των βαλκανικών λαών, με σκοπό τή δημιουργία ανεξάρτητων ή ήμιανεξάρτητων κρατών κάτω από την προστασία και την έπιρροή της. Στην προσπάθειά της όμως αυτή δεν ξεχνά ποτέ ότι είναι ή κυριότερη δύναμη μαζί με την Αύστρια, και σε λίγο την Πρωσία, που στηρίζουν τó πνεύμα τής «Ίερής Συμμαχίας», που είχε άνανεωθεϊ με πρωτοβουλία της τó 1833 και τó 1835 στο Μυχενγκράτς και έξακολουθούσε να άντιμετωπίζει με δυσπιστία τά έθνικά κινήματα που είχαν φιλελεύθερο χαρακτήρα. Ή προσπάθειά της είναι να συκρατήσε τά κινήματα αυτά μέσα στα όρια τής μοναρχικής συντηρητικής νομιμότητας. Έπειτα, ξέροντας ότι ή Βαλκανική προεκτείνεται στην Άνατολική Μεσόγειο, όπου δέσποζε ή Μεγάλη Βρετανία, είχε προβλέψει από καιρό τή γραμμή ύποχώρησης και τά σημεία συμβιβασμού μαζί της. Τό πανσλαβιστικό κίνημα ενδιαφερόταν κυρίως για τή βόρεια Βαλκανική, όπου ή πλειοψηφία του πληθυσμού άνήκε στο σλαβικό στοιχείο, και ή Ρωσία, όσο κι αν προσπαθούσε να συνταιριάσει τις έθνικές βλέψεις των λαών τής βόρειας Βαλκανικής με τά όνειρα των Έλλήνων, που κυριαρχούσαν στο νότο, δεν θα διστάσει, όταν παραστεϊ ανάγκη, να μοιράζεται με τή Μεγάλη Βρετανία την έπιρροή της στη Βαλκανική, έγκαταλείποντας στην έπιρροή τής τελευταίας τή μικρή έλληνική επικράτεια, την άνατολική Μεσόγειο και την Έγγυς Άνατολή. Έτσι, ό Νικόλαος ό Α΄, όταν έπιχείρησε, εις μάτην, κάποια συνεννόηση με τή Μεγάλη Βρετανία για τó μοίρασμα τής Όθωμανικής Αύτοκρατορίας στα 1852-1853, έπρότεινε τήν ανεξαρτοποίηση των Παρίστριων Ήγεμονιών, τής Σερβίας και τής Βουλγαρίας ύπό την προστασία τής Ρωσίας και άφησε στην Άγγλία τήν Αίγυπτο, τήν Κρήτη, τή Ρόδο και τήν Κύπρο.

Άνάλογη ήταν ή στάση τής Ρωσίας κατά τόν Κρητικό Πόλεμο: ή κύρια άποστολή του Ρώσου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Ίγνάτιεφ ήταν να έξασφαλίσει εκ νέου τή ρωσική έπιρροή στην Πύλη, και κυρίως να πετύχει τήν κατάργηση των όρων τής συνθήκης του 1856, που περιόριζαν τήν άνάπτυξη του ρωσικού στόλου στη Μαύρη Θάλασσα. Ως μέσο πίεσης έναντίον τής Πύλης χρησιμοποιήθηκε και ή άπειλή των έπαναστάσεων των βαλκανικών

λαῶν, Σέρβων, Ρουμάνων, Μαυροβουνίων καὶ ἰδιαίτερα τῶν Κρητῶν. Ὁ Ρῶσος πρόξενος στὰ Χανιά Δενδρινὸς καὶ οἱ Ρῶσοι πράκτορες ποὺ ἐφθασαν στὴν Κρήτη βεβαίωσαν τοὺς Κρηῖτες ὑπευθύνους καθὼς καὶ τοὺς Ἑλληνας προξένους ὅτι ἡ Ρωσία θὰ ὑποστηρίξει τὶς κινήσεις τῶν Κρητικῶν. Ἡ ρωσικὴ παρόρμηση ἦταν σημαντικὸς παράγοντας στὴν ἔκρηξη τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης, ὅταν ὁμως ἀπὸ τὸ 1867 καὶ πέρα ἔγινε φανερὸ ὅτι, παρὰ τὴν ἀντίσταση τῶν Κρητικῶν, ἡ ἐπανάσταση, μπροστὰ στὶς ὑπέρτερες ὀθωμανικὲς δυνάμεις καὶ στὴν ἐχθρότητα τῆς Ἀγγλίας, θὰ ἀποτύγχανε, ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ ἀκολούθησε τὴ Γαλλία καὶ τὴ Μεγάλῃ Βρετανία στὴν προσπάθεια ἐξέυρεσης κάποιας συμβιβαστικῆς λύσης στὸ κρητικὸ ζήτημα.

Περισσότερο σαφῆς στὸ πρόβλημα τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης ἦταν ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ. Δύο ἦταν οἱ στόχοι τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας στὸ ἀνατολικὸ ζήτημα. Πρῶτα, ἡ ἀνάσχεση τῆς ρωσικῆς προέλασης στὰ Βαλκάνια καὶ τῆς αὐξανόμενης ρωσικῆς ἐπιρροῆς στὴν Τουρκία. Δεύτερο, ἡ διασφάλιση, στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δρόμου πρὸς τὶς Ἰνδίες. Στὸ συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ θεωροῦσε ὅτι ἡ καλύτερη ἐγγύηση γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ πρώτου στόχου ἦταν ἡ ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ δευτέρου στόχου, ἡ προσπάθεια, ὅταν θὰ δημιουργοῦνταν ἡ εὐκαιρία, ἀμειψῆς κατοχῆς ἰσχυρῶν θέσεων, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐλέγχουν τὸ θαλάσσιο αὐτὸ δρόμο. Ἔτσι, προσπάθησε πάντα νὰ ἐμποδίζει ἢ νὰ ἀναβάλλει ἢ νὰ θέτει κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό της κάθε ἐθνικὸ κίνημα ποὺ θὰ ἀδυνατίζε τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ ποὺ, ἔστω καὶ σὲ μακρινὴ προοπτικὴ, θὰ δυσκόλευε τὰ ἀγγλικά σχέδια. Ἔδειξε λοιπὸν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς φανερὴ ἐχθρότητα στὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση.

Στοὺς γενικοὺς αὐτοὺς ὅρους προστίθεται ἡ παρέμβαση τῆς ἐπαμφοτερίζουσας γαλλικῆς πολιτικῆς τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Γ', ποὺ ἐπιδίωκε νὰ σφηνωθεῖ ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀντιπάλους, Ἀγγλία καὶ Ρωσία, καὶ νὰ περισώσει ὅ,τι ἦταν δυνατὸ νὰ περισωθεῖ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐπιρροή στὴν Ἀνατολή. Βέβαια ἡ φήμη τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Γ' ὡς προστάτη κάθε ἐθνικοῦ κινήματος δημιούργησε στοὺς Κρητικοὺς καὶ στὶς ἑλληνικὲς κυβερνήσεις πολλὰς ἐλπίδες γιὰ κάποια οὐσιαστικὴ γαλλικὴ ὑποστήριξη. Ἡ πραγματικότητα ὁμως διέψευσε γρήγορα τὶς ἐλπίδες. Ἡ κύρια προσπάθεια τῆς Γαλλίας ἦταν ἡ ὑποστήριξη τῶν βλῆψεων της στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἡ ἐπιρροή της φαινόταν ἀρκετὰ ἰσχυρή.

Στὶς κύριες αὐτὲς συντεταγμένες, ποὺ καθόρισαν τὴ διεθνῆ πολιτικὴ στὸ ζήτημα τῆς Κρήτης, πρέπει νὰ προστεθεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ γεωγραφικὴ θέση τοῦ νησιοῦ. Τὰ κρητικὰ βουνὰ καὶ τὰ βαθιὰ λιμάνια τῆς Κρήτης, ποὺ καθιστοῦν τὸ ἑλληνικὸ αὐτὸ νησι δυσκολόπαρατο ὄχυρὸ ποὺ ἐλέγχει τὸ νότιο τμήμα τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τὸ πέρασμα τοῦ Σουέζ, εἶχαν κινήσει

ἀπὸ καιρὸ τὶς ὀρέξεις ὅποιων δυνάμεων διεκδικοῦσαν τὴν κυριαρχία στὴν Ἀνατολή. Στὴν ἐποχὴ τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων ἐποφθαλμιᾷ τὴν Κρήτη καὶ ἡ Αἴγυπτος, πού παρὰ τὶς διαφορὲς τῆς μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἐνισχύει τὸν τουρκικὸ στρατὸ μὲ 6.000 ἄνδρες στὴν Κρήτη. Παράλληλα προτείνεται στοὺς Κρητικούς νὰ ζητήσουν τὴν παραχώρηση τοῦ νησιοῦ στὴν Αἴγυπτο, πού θὰ πρόσφερε βοήθεια γιὰ τὴν οἰκονομικὴ του ἀνάπτυξη. Πίσω ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο βρίσκεται ἡ προστάτιδά της Γαλλία. Ἦταν κι αὐτὸ ἕνας πρόσθετος λόγος γιὰ τὴν ἀντίθεση πρὸς τὴ βρετανικὴ πολιτικὴ, πού διεκδικοῦσε τὴν Κρήτη γιὰ τὸν ἑαυτό της. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά συμβουλεύει τὸ Σουλτάνο νὰ προτείνει στοὺς ἐπαναστάτες, στὴ Συνέλευση τῆς Ἀργυροπόλης τὸ 1867, αὐτονομία καὶ σύνταγμα, ἀπὸ τὴν ἄλλη τοὺς ὑποβάλλει τὴν ἰδέα νὰ ζητήσουν τὴν ἀγγλικὴ προστασία. Οἱ Κρητικοὶ ἀπορρίπτουν τὶς δελεαστικὲς αὐτὲς προτάσεις· ἡ ἀντίσταση θὰ συνεχιστεῖ ὡς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1869.

Ἡ κατάσταση πού περιγράψαμε στὴν Ἑλλάδα δὲν ἔδινε στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ καμιά βαρύτητα. Ἡ ἑλληνικὴ βοήθεια, μὲ τὴν ἀποστολὴ ἐθελοντῶν, πολεμοφοδίων καὶ ποικίλου ὕλικου, δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει σοβαρὰ ἀποτελέσματα. Κατέληξε μονάχα στὴ διακοπὴ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Τουρκία καὶ στὴν ἀπειλὴ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου. Οἱ ἐνέργειες τῆς κυβέρνησης Κουμουνδούρου, μὲ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τὸν Χαρίλαο Τρικούπη, πού προσπάθησε νὰ ἀναδιοργανώσει καὶ νὰ ἐνισχύσει τὸ στρατὸ καὶ τὸ ναυτικὸ καὶ νὰ ζητήσῃ συμμαχούς γιὰ κοινὴ δράση κατὰ τῆς Τουρκίας, ἔρχονταν πολὺ ἄργά. Ἄλλωστε οἱ διαπραγματεύσεις μὲ τὴν Αἴγυπτο, τὴ Ρουμανία καὶ τὸ Μαυροβούνιο δὲν εἶχαν κανένα ἀποτέλεσμα, καὶ ἡ συνθήκη πού ὑπογράφηκε μὲ τὴ Σερβία στὸ Φεσλάου (1867) δὲν εἶχε καμιά ἐφαρμογή. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Γεωργίου τοῦ Α' διέκοψε κάθε τέτοιου εἴδους δραστηριότητα. Ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ καὶ ἀνατέθηκε στὸ Βούλγαρη (1868) νὰ ἐφαρμόσει τὴν πολιτικὴ πού ὑπαγόρευε στὸ βασιλιά ἡ Μεγάλῃ Βρετανία καὶ μὲ τὴν ὁποία συμφωνοῦσαν ἡ Ρωσία καὶ ἡ Γαλλία. Ἡ λύση τοῦ κρητικοῦ ζητήματος ἀνατέθηκε στὶς προστάτιδες δυνάμεις. Ἡ ὑπόθεση διακανονίστηκε ἀπὸ τὴ συνδιάσκεψη τοῦ Παρισιοῦ (1869), ὅπου δὲν ἀντιπροσωπεύτηκε ἡ Ἑλλάδα. Ἡ Κρήτη παρέμεινε στὴν κυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, ἀλλὰ κηρύχτηκε προνομιοῦχος ἐπαρχία, πού θὰ κυβερνοῦνταν σύμφωνα μὲ εἰδικὸ καταστατικὸ χάρτη πού ὁ Σουλτάνος εἶχε προτείνει ἀπὸ τὸ 1867. Ἡ Ἑλλάδα ὑποχρέωθηκε νὰ ὑποκύψει στὸ τουρκικὸ τηλεσίγραφο καὶ νὰ ὑπογράψῃ τὴ διακοίνωση τῆς συνδιάσκεψης τοῦ Παρισιοῦ, πού τὸ εἶχε ἐγκρίνει.

Πίσω ἀπὸ τὶς γνωστὲς προσηκτικὲς διατυπώσεις τῆς διπλωματικῆς γλώσσας, τὸ κοινὸ αὐτὸ ἀνακοινωθὲν ἀποτελοῦσε καταδίκη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς· ἡ Ἑλλάδα κατηγορήθηκε ὅτι εἶχε παραβεῖ τὰ διεθνῆ νόμιμα ἐπιτρέποντας τὴν ὀργάνωση στὸ ἔδαφός της ἔνοπλων συμμοριῶν ἐναντίον τῆς Τουρ-

κίας, καὶ τὴν ἐξάρτυση πολεμικῶν πλοίων προοριζόμενων γιὰ τὴν ἐνίσχυση κάθε ἐξέγερσης στὶς κτήσεις του Σουλτάνου. Ἡ Ἑλλάδα καλεῖται νὰ ἀπέχει τοῦ λοιποῦ ἀπὸ τέτοιες ἐνέργειες.

Αὐτὰ ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης τῶν ἐτῶν 1866-1869 γιὰ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἑλλάδα.

Ἔχουν νὰ ποῦν ὅτι ἡ Ἱστορία εἶναι ὁ ὑπέρτατος δάσκαλος γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἐθνῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ μαθήματα τῆς Ἱστορίας ἀφομοιώνονται ἀργὰ καὶ δύσκολα. Γιατὶ ἀνάλογες ταπεινώσεις ὑπέστη ἡ ἀνεύθυνη πολιτικὴ τῶν ἐλληνικῶν κυβερνήσεων καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια.

Καὶ ὅμως τὸ φωτεινὸ μάθημα τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης, γιὰ μᾶς τουλάχιστο σήμερα, εἶναι σαφές. Ἄν ἡ ὑπέρτατη θυσία γιὰ τὴν ἐλευθερία ἑνὸς λαοῦ δὲν βρίσκει τὴν ἄμεση δικαίωσή της, ἐξαιτίας τῆς μικρόλογης καὶ ὑπολογιστικῆς πολιτικῆς, ἐπενεργεῖ ὅμως σὰν τὴν κάθαρση τῆς τραγωδίας στὶς ψυχές τῶν ἀνθρώπων στὴ μακρὰ ἱστορικὴ διάρκεια καὶ φέρνει πάντα κάποτε τὰ σωτήρια ἀποτελέσματα.

Στὸ κάτω κάτω τῆς γραφῆς, ἡ στέρηση τῆς ἀνθρώπινης καὶ ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας, πού χαλυβδώνεται μὲ τοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς θυσίες, δὲν εἶναι μικρὴ ὑπόθεση.

ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ